

ПРИРОДООХОРОННА ПОЛІТИКА В УКРАЇНІ: ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ТА ШЛЯХИ РЕАЛІЗАЦІЇ (1991–2011 рр.)

У статті висвітлюються головні напрями та шляхи реалізації природоохоронної політики у 1991–2011 рр. Ідеться також про участь України у міжнародній співпраці в галузі поліпшення екологічної ситуації у світі.

На початку ХХІ ст. в Україні, як і в усьому світі, загострилися проблеми охорони довкілля. Природа з її частими повеннями, надзвичайної сили цунамі і посухами нагадувала людям не забувати про неї, не послаблювати уваги до її захисту. Наслідками інтенсивної виробничої діяльності людини стають глобальне потепління клімату, танення льодовиків, зміни співвідношення суходолу та водоймищ в окремих регіонах планети, зникнення цілого ряду видів рослин і тварин.

Дедалі частіше на порядок денний міжнародних конференцій виносяться проблеми зміни клімату і глобального потепління. В Україні щороку реєструється до 300 надзвичайних ситуацій природного і техногенного характеру, внаслідок яких гинуть люди, спричиняються великі економічні збитки¹.

Здобуття Україною незалежності і вибір ринкової моделі економіки створили сприятливі передумови для розв'язання проблем охорони довкілля. Час змушував по-новому поставитися до екології – це і розбудовчі потреби, а також страхітливий стан навколишнього середовища, наслідки Чорнобильської трагедії на українській землі. Не випадково екологічні гасла, вимоги про мінімізацію наслідків аварії на ЧАЕС, поліпшення стану довкілля були серед головних під час перегонів за здобуття державної незалежності Україною.

Українська держава розглядала проблему оздоровлення навколишнього середовища як один із важливих напрямів державотворення. У 1991 р. було започатковано роботу щодо забезпечення повного контролю над здобуттям екологічного суверенітету країни. Вже в перших законодавчих документах було визначено засади нової стратегії природокористування. Важливими кроками стали прийняття у 1991 р. Верховною Радою закону про охорону навколишнього природного середовища та закону про утворення Міністерства охорони навколишнього природного середовища (Мінприроди) України. 15 грудня 1994 р. на базі останнього та Державного комітету України з ядерної і радіаційної безпеки було створено Міністерство охорони навколишнього природного середовища та ядерної безпеки України. 9 грудня 2010 р. Міністерство охорони навколишнього природного середовища було реорганізоване в Міністерство екології і природних ресурсів України.

* Ковпак Людмила Всеволодівна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу новітньої історії і політики Інституту історії України НАНУ.

¹ Стратегія Державної екологічної політики України на період до 2020 року. – С.2 [Електронний ресурс]: <http://www.menr.gov.ua/content/article/8328>; Панорама // Труд (Донецьк). – 2009. – 23 октяб. – С.2.

Упродовж 1991–2011 рр. закладено законодавчу базу екологічної політики, притаманну країнам із ринковою економікою, напрацьовано нове природоохоронне законодавство. Екологічна політика України реалізується через прийняті Верховною Радою юридичні акти, зокрема кодекси – Земельний (1992 р.), Лісовий (1994 р.), Водний (1995 р.) та Кодекс про надра (1994 р.), а також закони України «Про охорону навколишнього природного середовища» (1991 р.), «Про природно-заповідний фонд» (1992 р.), «Про охорону атмосферного повітря» (1992 р.), «Про тваринний світ» (1993 р.), «Про екологічну експертизу» (1995 р.), «Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку» (1995 р.), «Про поводження з радіоактивними відходами» (1998 р.), «Про відходи» (1998 р.), «Про рослинний світ» (1999 р.), «Про мораторій на проведення суцільних вирубок на гірських схилах в ялицево-букових лісах Карпатського регіону» (2000 р.), Державна цільова програма «Ліси України на 2010–2015 рр.» (2009 р.) та ін. Розроблено Концепцію забезпечення інтеграції України до Європейського Союзу у сфері охорони довкілля.

Верховна Рада України 21 грудня 2010 р. ухвалила закон «Про основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 р.», що визначає напрями розвитку галузі на перспективу. При створенні власної ефективної системи управління природокористуванням і природоохоронною діяльністю наша країна орієнтується на світовий досвід і практику розвинених країн.

У 1991–2011 рр. Україна була залучена до участі у розв'язанні глобальних екологічних проблем. Важливою подією для нашої країни стала участь у роботі всесвітньої конференції ООН «Навколишнє середовище і розвиток (КОСР-92)», що проходила у червні 1992 р. в Ріо-де-Жанейро (Бразилія). Виступаючи там із доповіддю, міністр екології Ю.Щербак звернув увагу світової громадськості на екологічні проблеми України, зокрема на наслідки Чорнобильської катастрофи та шляхи їх подолання. Він підкреслив: «Досвід Чорнобиля показує, в якому ламкому і взаємозалежному світі ми живемо, бо для катастроф такого типу не існує державних кордонів»². Станом на 1997 р. наша держава підписала 17 міжнародних конвенцій у галузі охорони довкілля та 15 протоколів до них. У 2007 р. Україна була стороною 20 природоохоронних конвенцій глобального та регіонального характеру, а також приєдналася до 9 та підписала 6 протоколів до міжнародних конвенцій зі збереження навколишнього середовища³.

26 червня 1997 р. у Нью-Йорку проходила 19-та спеціальна сесія Генеральної Асамблеї ООН, де розглядалося питання «Порядок денний на 21 століття». В її роботі брала участь й українська делегація, представники якої відзначали: «Екологічна безпека – це наша концепція і стратегія

² Поточний архів Міністерства охорони навколишнього природного середовища України. Виступ міністра Ю.Щербака на конференції ООН «Навколишнє середовище і розвиток» (Ріо-де-Жанейро, 1992 р.).

³ Литвин В.М. Україна: досвід та проблеми державотворення (90-ті роки ХХ ст.). – К., 2001. – С.205; Національна доповідь «Про стан навколишнього природного середовища в Україні у 2007 р.». – С.271 [Електронний ресурс]: <http://www.menr.gov.ua/content/article/6004>

виживання. Відповідно до цього, спрямовуємо свої зусилля на реальну інтеграцію природоохоронної політики до стратегії соціально-економічного розвитку. Гарантування екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території країни є одним із пріоритетів державної політики, визначених Конституцією»⁴. Отже, екологічна безпека розглядається як одна з невід'ємних складових національної безпеки.

У червні 1998 р. представники України брали участь у розробці Конвенції ООН «Про доступ до інформації, участь громадськості у прийнятті рішень і доступ до правосуддя у питаннях, які стосуються охорони навколишнього середовища». 25 липня 1998 р. на Європейській конференції міністрів охорони довкілля, що проходила в Оргусі (Данія), конвенцію підписали 35 держав, у тому числі й Україна. Цей документ зобов'язує країни, що до нього приєдналися, забезпечити безперешкодний доступ громадян до екологічної інформації, приймати екологічно значущі рішення органами влади лише за погодженням із громадськістю.

20 жовтня 2000 р. на 55-й сесії Генеральної Асамблеї ООН виступив міністр екології та природних ресурсів України І.Заєць. Він ознайомив представників зарубіжних країн із головними напрямками природоохоронної діяльності в Україні, розповів про участь нашої держави у справі збереження природи на планеті, підтвердив намір України закрити Чорнобильську АЕС 15 грудня 2000 р.

Щоб діяти разом зі світовим співтовариством у справі захисту атмосфери, Україна підписала Рамкову конвенцію ООН про зміну клімату у 1992 р. У звіті ООН із навколишнього середовища за 2000 рік повідомлялося, що «глобальне потепління клімату на планеті відбувається більш швидкими темпами, ніж передбачалося»⁵. Результати наукових досліджень свідчать, що глобальне потепління спричинене передовсім господарською діяльністю людини. Усі країни світу мають здійснити конкретні кроки з обмеження викидів в атмосферу парникових газів. Робота у цьому напрямку розпочалася з грудня 1997 р. на Всесвітній конференції з клімату в Кіото (Японія). 182 держави-учасниці конференції закликали розвинені країни до 2008–2012 рр. знизити промислові викиди на 5%. В Україні було створено Міжвідомчу комісію із забезпечення виконання Рамкової конвенції ООН про зміну клімату. Спостереження за загальним вмістом озону над територією нашої держави провадилися на 5 озонотричних станціях, розташованих у Карадазькому заповіднику (Кримський півострів), у Києві, Борисполі, Одесі, Львові, що засвідчували про деяке поліпшення стану озонового шару над Україною. Позитивне значення мало здійснення Національної програми вилучення з використання озоноруйнуючих речовин. Цей проект був розпочатий у 1998 р., і його запровадження відбувалося у співпраці з Нідерландами, Канадою, Чехією та ін. країнами⁶.

⁴ Гарантувати екологічну безпеку планети // Урядовий кур'єр. – 1997. – 26 червня. – С.3.

⁵ Труд. – 2004. – 1 октября.

⁶ Поточний архів Міністерства охорони навколишнього природного середовища та ядерної безпеки України. 1999 рік. Національна доповідь «Про стан навколишнього природного середовища в Україні у 1998 році». – С.61–62.

26 серпня – 4 вересня 2002 р. у Йоганнесбурзі (Південно-Африканська Республіка) проходив Всесвітній форум сталого розвитку («Самміт Землі») – зустріч на рівні глав держав та урядів країн-членів ООН, в якому взяли участь майже 100 держав, у тому числі й Україна. Центральне місце порядку денного займали питання поліпшення екології на планеті. Українська делегація проінформувала учасників самміту про кроки нашої держави щодо захисту довкілля (закриття ЧАЕС, відмова від ядерної зброї та ін.). Серед пріоритетних питань форуму – збільшення в енергетиці частки відновлювальних джерел, питання розвитку систем водопостачання в бідних країнах⁷. У підсумковому документі (Йоганнесбурзька декларація) містився заклик до країн-членів ООН приєднатися до Кіотського протоколу, який визначає зобов'язання держав щодо термінів та обсягів зменшення викидів в атмосферу парникових газів.

Про розширення участі нашої держави у міжнародній співпраці в галузі поліпшення стану довкілля свідчить і те, що 21 травня 2003 р. до Києва прибули міністри природоохоронних відомств європейських країн. У столиці нашої країни проходила 5-та Міжнародна екологічна конференція під гаслом «Довкілля для Європи», в роботі якої взяли участь делегації з 49 держав. Тут розглядалися питання розробки шляхів збереження навколишнього середовища, внесок України до загальноєвропейського процесу гарантування екологічно безпечного розвитку континенту.

4 лютого 2004 р. Верховна Рада України ратифікувала Кіотський протокол. Наша країна має шосту у світі квоту щодо гранично допустимих меж на викиди вуглецю. 16 лютого 2005 р. документ вступив у силу. Необхідною умовою введення його в дію була ратифікація принаймні 55 країнами, на частку яких припадало понад 55% викидів озоноруйнуючих речовин. Серед країн, які не приєдналися до Кіотського протоколу, – промислово розвинені США, Китай, Індія, Австралія та ін. На 2005 р. документ ратифікувала 141 країна. Із метою забезпечення виконання вимог Рамкової конвенції ООН про зміну клімату та Кіотського протоколу 8 вересня 2005 р. в Україні було створено Центр зміни клімату, підпорядкований Міністерству охорони навколишнього природного середовища.

На засіданнях Верховної Ради України неодноразово розглядалися питання природоохоронної політики. У складі парламенту було створено постійний комітет із питань екополітики, природокористування та ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи. В його звітах за 2002–2006 рр. зазначалося: «Усього комітетом за період роботи Верховної Ради 4 скликання (2002–2006 рр.) підготовлено, а також ухвалено парламентом 44 закони України, 69 постанов ВРУ. Також комітетом було розглянуто 7700 листів і звернень громадян та організацій, здійснювалися виїзні засідання з метою розв'язання екологічних проблем у різних регіонах країни. Основними здобутками роботи парламентського комітету є підготовка законодавчих актів, які сприяли вирішенню актуальних проблем охорони довкілля сьогодні»⁸.

⁷ Спроби захистити бідних і клімат // *Голос України*. – 2002. – 3 вересня. – С.3.

⁸ Архів Верховної Ради України. – Ф.1. – Оп.22. – Спр.9301. – Арк.1–5.

Проте діяльності органів законодавчої і виконавчої влади – як вищих, так і місцевих, – часто була притаманна декларативність. Існував розрив між проголошеними планами й обіцяними результатами та реалізацією поставлених завдань, ухвалені рішення нерідко просто залишалися на папері.

Ю.Щербак у своїх виступах з особливою тривогою наголошував на трьох найголовніших екологічних проблемах: 1) Чорнобиль; 2) питна вода, і, зокрема, стан Дніпра – основної водної артерії нашої країни; 3) критичний стан з екологією в Донецько-Придніпровському промисловому регіоні⁹.

Насамперед розглянемо питання про мінімізацію наслідків Чорнобильської катастрофи. Ця катастрофа позначилася в цілому світі як найбільша екологічна трагедія. Практично відразу після вибуху на 4-му енергоблоці аварійної АЕС на забруднених територіях було організовано контроль радіаційного стану, а згодом – наукові спостереження за місцевими біоценозами (лісами, озерами). Регулярний контроль вмісту радіонуклідів та інших забруднювачів у ґрунтах, повітрі й воді проводили декілька організацій – Управління дозиметричного контролю НВО «Прип'ять», ДМП «Радіаційний моніторинг», лабораторія навколишнього середовища ЧАЕС. Пости автоматичної системи контролю радіаційного стану в 30-кілометровій зоні атомної станції, де відбиралися проби ґрунту, були розташовані у Чорнобилі, Прип'яті, Дитятках, Машеві, Усові, Красному, Бенівці, ст. Шепеличі, Буряківці, Зимовищі, Кривій Горі, Страхолиссі, Чистоголівці, Копачах, Стечанці, Корогоді та в Іловниці¹⁰. Здійснювалися заходи евакуації населення із небезпечної зони. Загалом у 1986 р. було переселено 115 тис. осіб. У 1987 р. за межі 30-кілометрового радіусу довкола станції було відселено жителів ще з декількох десятків населених пунктів, проживання в яких було визнано небезпечним для людей¹¹. Усього в Україні радіація забруднила територію 12 областей, 74 адміністративних районів, 2294 населених пункти. Загальна площа, де виявлено цезій-137, становить понад 50 тис. кв. км¹².

Кабінет Міністрів та Верховна Рада України розробили Державну програму ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи на період 1993–2000 рр. На реабілітацію природного середовища та захист постраждалого населення доводилося спрямовувати величезні кошти, які в окремі роки досягали 10–12% річного бюджету¹³.

Видатна українська поетеса Ліна Костенко влучно відобразила тривогу і біль українського народу, розглядаючи Чорнобиль не лише як екологічну

⁹ Поточний архів Міністерства охорони навколишнього природного середовища України. Виступ міністра Ю.Щербака на Конференції «До нової України – шляхом реформ» (рукописний варіант виступу). (Київ, березень 1992 р.).

¹⁰ Поточний архів Міністерства України в справах захисту населення від наслідків аварії на Чорнобильській АЕС. 1993 р. Адміністрація зони відчуження НВО «Прип'ять». Бюлетень екологічного стану зони відчуження за період з 1.01.1993 р. по 30.06.1993 р. (звітний період) для інформування населення. – Вип.1. – С.5.

¹¹ Там само. – С.6.

¹² Чорнобиль: десять років подолання // За матеріалами Мінчорнобиль України / За заг. ред. В.Холоші. – К., 1996. – С.4.

¹³ Чорнобильська арифметика // Вечірній Київ. – 1999. – 14 квітня; Чорнобиль: десять років подолання. – К., 1996. – С.4.

проблему, а і як зону загальнонаціональної трагедії. Виступаючи з доповіддю на Міжнародному конгресі українців (Львів, серпень 1993 р.), вона відзначала: «Ми вже звично сприймаємо Чорнобиль лише в його атомно-енергетичному контексті. А в нього ж є інший, свій питомий, контекст: історичний, звичаєвий, культурний, природничий, мистецький. Із наслідками аварії там фактично ліквідуються рештки Поліської України з її матеріальною і духовною культурою»¹⁴.

Влада України ухвалила рішення про виведення ЧАЕС з експлуатації до 2000 р. У грудні 1995 р. було підписано Меморандум про взаєморозуміння з країнами «великої сімки» про надання фінансової допомоги на закриття станції. У 1996 р. припинив роботу перший енергоблок. У липні 2000 р. у Берліні відбулася конференція країн-донорів, де було оголошено конкретні внески, адже сума, необхідна для повного виведення атомної станції з експлуатації, сягала майже 700 млн доларів. 27 вересня 2000 р. вийшов указ президента України Л.Кучми «Про заходи, пов'язані з актом закриття Чорнобильської атомної електростанції». А вже 15 грудня відбулася урочиста церемонія закриття ЧАЕС. Тим самим наша держава здійснила історичний крок щодо поліпшення екологічної безпеки в усьому світі саме на порозі вступу людства у нове століття. Утім, тоді було започатковано лише інженерно-технічну акцію закриття атомної станції, адже остаточне виведення її з експлуатації та розв'язання супутніх проблем цього складного процесу потребуватиме ще чималого часу, коштів і матеріально-технічних ресурсів.

В об'єкті «Укриття» залишається майже 200 т ядерного палива¹⁵. Тут постійно відбуваються руйнівні процеси, старіють будівельні конструкції, зростає ймовірність їх локального обвалення. Отже, саркофаг потребує термінового оновлення. 18 квітня 1997 р. було затверджено міжнародний проект перетворення об'єкта «Укриття» на екологічно безпечну систему – «Shelter Implementation Plan», розроблений спільно урядами та спеціалістами України і країн «великої сімки»¹⁶. У травні 2004 р. Європейський банк реконструкції та розвитку (ЄБРР) оголосив тендер на будівництво нового безпечного укриття у формі арки над зруйнованим 4-м енергоблоком. План «Укриття» фінансується через однойменний фонд за участю 28 країн-донорів, яким керує ЄБРР. Вартість споруди, розрахованої на сторічний термін експлуатації, становить понад 550 млн доларів¹⁷. У квітні 2011 р. у Києві, на міжнародній конференції, присвяченій 25-роковинам Чорнобиля, країни-донори зібрали 1,5 млрд євро на завершення спорудження нового об'єкта «Укриття»¹⁸.

У 1992 р. Міністерство охорони природи України направило уряду проект плану першочергових заходів покращення екологічної обстановки. Одним із них стала розробка та реалізація цільових програм і проектів з

¹⁴ Літературна Україна. – 1993. – 23 вересня.

¹⁵ Об'єкт «Укриття»: день сьогоднішній: Фотодокументи. – [К.], 2000. – С.1.

¹⁶ Факты. – 2000. – 28 сентября; Труд. – 2004. – 18 июня; Литвин В.М. Україна: досвід та проблеми державотворення (90-ті роки ХХ ст.). – К., 2001. – С.203–204.

¹⁷ Новості // Труд. – 2009. – 7–11 сентября. – С.2.

¹⁸ Тихонова И. Полмиллиарда евро в Чернобыль // Труд. – 2011. – 29 апреля. – С.15.

екології. Багато було зроблено у справі формування економічного механізму природокористування. Зокрема, запроваджено систему платежів за використання природних ресурсів (надра, ліси, води та ін.); удосконалено механізм формування і стягнення платежів за забруднення довкілля: з 1994 р. у складі Державного бюджету України введено окремий розділ «Охорона навколишнього природного середовища та ядерна безпека»; побудовано систему державних цільових фондів охорони природи на загальнодержавному та місцевому рівнях, які з 1998 р. ввійшли до складу відповідних бюджетів; запроваджено перехід від адміністративно-командних на нові, економічні методи регулювання природокористуванням та ін. Таким чином, розпочався перехід від адміністративних до ринкових методів управління природоохоронною діяльністю¹⁹.

Важливим здобутком стало запровадження ефективної системи державного управління природокористуванням і природоохоронною діяльністю, що відповідає досвіду розвинених країн із ринковою економікою. Було створено Державну екологічну інспекцію, службу екологічного контролю на державному кордоні разом з інспекціями охорони Чорного й Азовського морів, Головну державну інспекцію з нагляду за ядерною безпекою та інспекцію з радіаційної безпеки, які здійснюють контролюючу функцію, Головне управління національних природних парків і заповідної справи разом із мережею відповідних об'єктів. Так, у 1998 р. органи Державної екологічної інспекції провели перевірки діяльності 76 300 господарських об'єктів і підприємств, які включені до «Переліку екологічно небезпечних об'єктів України». За порушення, пов'язані з використанням надр, Держекоінспекція призупинила діяльність 132 підприємств, на розгляд органів прокуратури було передано 84 справи, сума штрафів, накладених на порушників, становила понад 2,3 млн грн²⁰.

Найгострішою (після Чорнобиля) загальнонаціональною проблемою є екологічний стан басейну річки Дніпро та якості питної води в Україні. У 2010 р. за рівнем раціонального використання водних ресурсів і якості води наша країна, згідно з даними ЮНЕСКО, серед 122 країн світу посідала 95-те місце²¹.

Дніпро забезпечує водою дві третини території України, її господарського потенціалу та 32 млн мешканців. Головна водна артерія опинилася у скрутному стані. Тільки з території нашої країни в басейн Дніпра щороку потрапляє понад 12 млрд куб. м стічних вод, більшість з яких забруднені сполуками азоту, нафтопродуктами, солями важких металів, пестицидами та іншими шкідливими речовинами. Великої шкоди завдало забруднення радіонуклідами в результаті аварії на Чорнобильській АЕС. Понад 1,2 тис. км дніпровських берегів розмиваються, унаслідок чого втрачено

¹⁹ Поточний архів Міністерства охорони навколишнього природного середовища та ядерної безпеки України. Звіт про роботу за 1997 р.

²⁰ Поточний архів Мінприроди України. 1999 р. Національна доповідь «Про стан навколишнього природного середовища в Україні у 1998 р.». – С.116.

²¹ Стратегія Державної екологічної політики України на період до 2020 р. – С.3 [Електронний ресурс]: <http://www.menr.gov.ua/content/article/8328>

майже 8 тис. га земель²². Довгі роки нехтування екологічною обґрунтованістю призвело до перенасичення басейну Дніпра промисловими гігантами з недосконалими технологіями й обладнанням. Серйозне занепокоєння викликає й стан малих річок, у басейні яких формується 60% водних ресурсів. Так, щороку у водоймища України скидалося і потрапляло разом зі стоками приблизно 8 млн т різних забруднюючих речовин. Майже 17% населення країни отримувало воду, що не відповідала санітарним нормам. На початку 1992 р. Мінприроди України надіслало звернення до парламенту та уряду нашої країни про невідкладні заходи щодо оздоровлення екологічного становища в басейні Дніпра та забезпечення населення якісною питною водою. Президент України Л.Кравчук у квітні 1992 р. утворив надзвичайну комісію, що займалася цією проблемою. До її складу ввійшли працівники Національної академії наук, керівники ряду міністерств, народні депутати, представники громадських організацій²³.

27 лютого 1997 р. Верховна Рада України розглянула і затвердила Національну програму екологічного оздоровлення басейну Дніпра та поліпшення якості питної води. Вона була запланована на 13 років: її перший етап розрахований до 2000 р., другий – до 2010 р. Щорічно на її втілення необхідно близько 200 млн грн²⁴. Програму було розроблено з урахуванням світового досвіду розв'язання екологічних проблем значних водних об'єктів: Великих озер (США й Канада), басейнів європейських річок Рейн, Темза, Сена та ін.

Виконання програми здійснювалося шляхом реалізації заходів організаційного, законодавчого, нормативно-методичного та інформаційного забезпечення, проведення науково-дослідних робіт з екологічного відродження басейну Дніпра. Значною була кількість нових об'єктів, де велося природоохоронне будівництво, а також таких, де впорядковувалось існуюче водовідведення на об'єктах житлово-комунального господарства та інших галузей. У водосховища Дніпровського каскаду, а також в Азовське море і лимани Чорного моря в 1998 р. було вселено 63,5 млн особин різновікової молоді цінних видів риб (товстолобика, осетрових, форелі та ін.). Проте реалізація екологічної програми оздоровлення Дніпра, як і багатьох інших, натикалася на передусім фінансові труднощі. Аналіз екологічної ситуації свідчив, що, незважаючи на значний спад виробництва, забруднення навколишнього середовища в басейні Дніпра і в наступний період залишалося досить високим, навіть з урахуванням зменшення за останні роки валових об'ємів скидів стічних вод. Великого антропогенного впливу зазнавали майже всі річки і водосховища. Через біогенне забруднення водосховищ каскаду дніпровська вода перед подачею споживачеві потребувала додаткової очистки – фільтрації, коагуляції, знезаражування.

²² Поточний архів Мінприроди України. Звіти міністерства про роботу за 1991, 1992, 1993 рр.

²³ Поточний архів Мінприроди України. Звернення колегії Міністерства до Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України про невідкладні заходи щодо оздоровлення екологічного становища в басейні Дніпра (1992 р.).

²⁴ Оздоровимо Дніпро за 13 років // Урядовий кур'єр. – 1997. – 16 січня; Поточний архів Мінприроди України. 1999 р. Національна доповідь «Про стан навколишнього природного середовища в Україні у 1998 р.». – С.50.

У 2000 р. відновилися роботи щодо поліпшення екологічного стану басейну річок Сіверський Донець та Дністер. Міжнародна фінансова й технічна допомога мали позитивне значення для реалізації проектів щодо контролю та поліпшення стану гідросфери. Важливу роль відіграє програма технічної допомоги Канади «Розвиток управління навколишнім середовищем в Україні (район басейну Дніпра)». Із 1998 р. наша країна отримувала допомогу від Євросоюзу за програмою TACIS для басейну Дунаю. Розпочався проект щодо налагодження транскордонного моніторингу Західного Бугу та річок Латориця і Уж. У його розробці брали участь Україна, Білорусія, Польща та Словаччина. 24 листопада 2005 р. у Стамбулі (Туреччина) відбулося засідання керівного комітету проекту ПРООН-ГЕФ (Глобальної екологічної фундації) «Відновлення екосистеми Чорного моря». Було заплановано розробити новий транскордонний діагностичний аналіз Чорноморського регіону.

Одним із нагальних екологічних завдань стало поліпшення якості питної води. Зокрема, у 1998 р. у системі централізованого водопостачання державним нормативам «Питна вода» за санітарно-гігієнічними показниками не відповідало 12,5% досліджених проб. Найбільший відсоток відхилень за санітарно-хімічними показниками – в Дніпропетровській, Донецькій, Луганській та Запорізькій; за бактеріологічними – у Тернопільській, Миколаївській, Донецькій, Закарпатській та Запорізькій областях²⁵. Унаслідок незадовільного забезпечення населення України питною водою мали місце випадки загострення епідемічної ситуації за деякими інфекційними хворобами. Одним із заходів є будівництво нових та реконструкція діючих потужностей комунальних очисних водопровідних і каналізаційних споруд. За даними Держкомітету з будівництва й архітектури, близько 20% водопровідних мереж в Україні перебувають в аварійному стані. Європейський банк реконструкції і розвитку прийняв рішення про надання кредиту на оновлення водопровідної та каналізаційної мережі у Запоріжжі, Львові та Севастополі²⁶. У травні 2011 р. ЄБРР виділив кошти на модернізацію та розширення систем централізованого водопостачання у Криму, в тому числі в Ялті.

За даними обстежень Міністерства охорони здоров'я, у 2002 р. кожна сьома із проб води, взятої із системи господарсько-питного постачання, не відповідала санітарно-гігієнічним вимогам на санітарно-хімічні показники та кожна тринадцята – на мікробіологічні (у 2001 р. – кожна дванадцята)²⁷.

У 2002 р., за проведеними спостереженнями Державної гідрометслужби, найчастіше високі рівні забруднення фіксувалися у річках басейнів Західного Бугу, Дунаю, Дністра, Південного Бугу, Дніпра, Сіверського

²⁵ Поточний архів Мінприроди України. 1999 р. Національна доповідь «Про стан навколишнього природного середовища в Україні у 1998 р.». – С.18–19, 21, 141.

²⁶ Водопроводы Украины в критическом состоянии // Труд-7. – 2000. – 31 августа; Поточний архів Мінприроди. 1999 р. Національна доповідь «Про стан навколишнього природного середовища в Україні у 1998 р.». – С.61.

²⁷ Поточний архів Мінприроди України. Національна доповідь «Про стан навколишнього природного середовища в Україні у 2002 р.». – С.3.

Дінця, річках Приазов'я. У задовільному стані перебували лише водні артерії Карпат і гірської частини Кримського півострова. У 2004 р. найбільшими забруднювачами басейну Дніпра виявилися підприємства «Київводоканал», «Дніпропетровськводоканал», «Запоріжжяводоканал», Запорізька АЕС, металургійні заводи ім. Дзержинського, ім. Петровського, металургійні комбінати «Запоріжсталь» і «Криворіжсталь». За 2004 р. зі стоками у водойми Дніпровського водозбору надійшло 419 т нафтопродуктів, 285 тис. т сульфатів, 330 тис. т хлоридів, 6,4 тис. т азоту амонійного, 31,6 тис. т нітратів, 1077 т заліза, 17,1 т міді та деякі інші речовини²⁸. У рамках здійснення Національної програми екологічного оздоровлення Дніпра у 2004 р. реалізовувалися 23 природоохоронні заходи (головним чином, будівництво очисних споруд у населених пунктах 16 областей Дніпровського басейну). Проте їх виконання відставало від обсягу потреб.

У жовтні 2004 р. у Києві з ініціативи низки неурядових екологічних організацій (зокрема, «Мама-86») відбулися громадські слухання «Питна вода в Україні», спрямовані на посилення уваги до цієї гострої проблеми не лише населення, а й відповідних міністерств і відомств, органів влади на місцях. Проте недосконалість водного законодавства щодо державного контролю за використанням та охороною вод і відсутність важелів впливу на порушників водного законодавства ускладнювали забезпечення якісною водою населення та галузей економіки.

На межі екологічної кризи балансує ситуація в одному з найбільших промислових регіонів України – Донецько-Придніпровському. Велика кількість підприємств металургійної, вугільної та інших галузей були збудовані ще в 1930-х рр. та оснащені застарілим устаткуванням, що функціонує за матеріало- та енергомісткими технологіями й не враховує екологічні чинники. Тільки в одному Кривому Розі від стаціонарних джерел щорічно викидалося у повітря 1,2 млн т шкідливих речовин – десята частина викидів в Україні.

Основними джерелами забруднення атмосфери були підприємства енергетики, металургії, вугільної, хімічної та нафтохімічної промисловості, а також автотранспорт. Перелік міст зі збільшеними обсягами викидів в атмосферу включає Кривий Ріг, Маріуполь, Запоріжжя, Макіївку, Дніпропетровськ, Донецьк, Дебальцеве, Комунарськ, Лисичанськ та ін.²⁹

Надзвичайно серйозне екологічне становище склалося у Дніпропетровській, Донецькій, Запорізькій та Луганській областях, де конче потрібні реорганізація виробництва, технічне переоснащення підприємств, запровадження нового екологічно чистого устаткування і нових технологій, посилення природоохоронних заходів. У 2000 р. управлінням екології та природних ресурсів у Донецькій області забруднювачам повітря було пред'явлено понад 40 претензій на загальну суму близько 300 тис. грн, а за порушення

²⁸ Поточний архів Мінприроди України. Інформаційна довідка про хід виконання Національної програми екологічного оздоровлення басейну Дніпра та поліпшення якості питної води у 2004 р. – С.2, 9.

²⁹ Поточний архів Мінприроди України. Звіти про роботу Міністерства за 1991, 1992, 1993 рр.

вимог водного законодавства накладено штрафи на 166 тис. грн. Станом на грудень 2000 р., на Донеччині діяло 12 природозахисних програм, на які щорічно необхідно було 400–500 млн грн, але фінансування цих проектів залишалося недостатнім³⁰.

В Україні є й інші еколого-небезпечні регіони, що потребують неабиякої уваги. Один із них – Закарпаття, яке в листопаді 1998 р. спіткало страшне екологічне лихо – надзвичайної сили повінь. За висновками експертів, руйнівний паводок спричинили природні умови, обтяжені антропогенним фактором. До природних причин належить і складна метеорологічна ситуація, особливості гідрогеологічних умов регіону, нестійкість гірських масивів, висока водність річок перед катастрофою та ін. Антропогенними причинами паводка стало тривале втручання людини, недбале ведення водного, лісового та сільського господарства в гірських умовах, зокрема вирубування лісів і чагарників, розорювання крутосхилів, відсутність водосховищ, кар'єрне видобування гравію та піску, забудова заплав, неякісне будівництво захисних споруд, недосконале планування розбудови населених пунктів, недостатня готовність до надзвичайних ситуацій, незадовільне виконання протипаводкової програми на 1994–2000 рр. тощо³¹. Сума збитків від паводка на Закарпатті сягала 810 млн грн, від стихії постраждало понад чверть закарпатців. Експерти зазначали, що збіг негативних природних чинників, який призвів до надзвичайної ситуації в листопаді 1998 р., не є максимальним і треба бути готовими до можливих повторень стихії.

3–5 березня 2001 р., попри великі обсяги проведених протипаводкових робіт, на Закарпатті знову розбушувалася повінь, яка виявилася ще сильнішою. Зокрема, рівень води був на метр вищим, ніж раніше. Танення снігів у горах та інтенсивні дощі, котрі тривали кілька днів, спричинили стрімке підвищення рівнів води у Тисі та її притоках, що на окремих ділянках сягнуло 8-метрової позначки. Постраждало 12 районів і місто Хуст. Було підтоплено 255 населених пунктів і 33 569 будинків, з яких 1669 повністю зруйновано³². Для проведення першочергових робіт із ліквідації стихії було залучено близько 25 тис. фахівців та 2 тис. одиниць техніки, тимчасово відселено майже 12 тис. людей³³.

Стала актуальною розробка спільної протипаводкової програми в рамках українсько-угорсько-словацько-румунського прикордонного співробітництва в регіоні Карпат. У Закарпатській області зафіксовано 1250 зсуво-небезпечних ділянок. Комплексна програма протизсувних заходів потребувала підвищеної уваги і фінансування у повних обсягах.

³⁰ Донеччина – лидер по загрязнению окружающей среды // Сегодня. – 2000. – 22 декабря; Захарова Т. Запорожье откорректирует экологическую программу // Труд. – 2006. – 31 марта. – С.3.

³¹ Катастрофа може повторитися // Урядовий кур'єр. – 1999. – 20 січня; Закарпаття: 2 роки після стихії // Там само. – 2000. – 4 листопада.

³² Закарпатскую область лихорадит от паводка // Труд. – 2001. – 9 марта; Урядовий кур'єр. – 2001 (огляд за березень – квітень); Під захистом держави Тиса // Урядовий кур'єр. – 2000. – 16 жовтня.

³³ Поточний архів Закарпатської облдержадміністрації. Березень 2001 р. Протокольна частина. План проведення виїзного засідання Урядової комісії з ліквідації наслідків стихійного лиха в Закарпатській області. 21 березня 2001 року. – С.10.

Найбільшою в історії Західної України за останні 200 років стала повінь 23–27 липня 2008 р., коли зонами надзвичайної екологічної ситуації було оголошено територію Львівської, Івано-Франківської, Тернопільської, Чернівецької, Закарпатської та Вінницької областей, до того ж постраждав і південь Хмельниччини. Жертвами стихії стали 30 людей, серед яких 6 дітей. Було підтоплено 40 601 житловий будинок, 33 882 га сільгоспугідь, пошкоджено 360 автомобільних і 561 пішохідних мостів, розмито понад 680 км автодоріг. Загальна сума завданих повинню збитків обчислювалась у 3–4 млрд грн. Постраждалим була надана грошова компенсація на спорудження (ремонт) будинків та матеріальна допомога. Верховна Рада України ухвалила внесення поправок до державного бюджету, понад 5 млрд грн було спрямовано на допомогу населенню та відбудову зруйнованих стихією об'єктів. Аналізуючи причини липневої 2008 р. повені, фахівці назвали головним чинником масову промислову вирубку лісів у Карпатах, які могли б увібрати значну частину дощової води.

По всій території України дедалі зростаючу небезпеку для довкілля становить проблема відходів виробництва і споживання. Спостерігається негативна тенденція їх нагромадження через низький рівень використання як у промисловому, так і в побутовому секторах. Із метою запобігання цим явищам 14 вересня 2000 р. було ухвалено закон «Про загальнодержавну програму поводження з токсичними відходами на 2000–2005 рр.»³⁴. Доцільно було б активніше використовувати зарубіжний досвід рециркуляції – різноманітних способів переробки відходів як вторинної сировини, адже після розсортування можна переробляти майже 98% усіх побутових відходів. У Києві компанія «Укрвторінвест-Центр» вкладала 8 млн євро у будівництво сміттесортувальної станції, котра розрахована на утилізацію 250 тис. т відходів. У травні 2006 р. у Краматорську Донецької області було введено в дію новий потужний комбінат із переробки відходів. Однак проблема нагромадження промислових і побутових відходів залишається дуже гострою в багатьох населених пунктах.

Одним із напрямів екологічної політики є збереження біологічного та ландшафтного розмаїття. Це частково компенсує негативний вплив шкідливих забруднень і важливо для перспектив відтворення та збереження довкілля. До Червоної книги України занесено 381 вид тварин і 531 вид рослин, яким загрожує зникнення. Розпочала свою діяльність Національна комісія з питань Червоної книги³⁵.

Здійснювалися заходи щодо збільшення площ і об'єктів природно-заповідного фонду України та формування і вдосконалення заповідної справи. Поступово площі цього фонду щорічно збільшувалися: у 1995 р. вони становили 2,86% території країни, а у 1996 р. – 3,2% (наблизившись до середньоевропейських показників). За 1996 р. кількість природно-заповідних об'єктів загальнодержавного значення збільшено ще на 42. Протягом 1998 р.

³⁴ Закон України «Про загальнодержавну програму поводження з токсичними відходами» // Урядовий кур'єр. – 2000. – 1 листопада.

³⁵ Урядовий кур'єр. – 1993. – 11 березня.

у цілому мережа природно-заповідного фонду збільшилася на 108 територій та об'єктів загальною площею 145,2 тис. га. Станом на 1 січня 1999 р. природно-заповідний фонд України мав у своєму складі 6728 територій та об'єктів загальною площею 2354,2 тис. га, що становило 3,9% території країни. 21 вересня 2000 р. Верховна Рада затвердила Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі на 2000–2015 рр. У 2001 р. природно-заповідний фонд збільшився до 4% території країни. Наприклад, на Донеччині створено чотири ландшафтні парки, орнітологічний заказник поблизу моря, гідрологічну пам'ятку «Витоки Кальміусу». Було засновано два природних заповідники на Кримському півострові – Казантипський (450,1 га) та Опукський (1592,3 га), а також Дунайський біосферний заповідник в Одеській області. На Львівщині створено Яворівський національний природний парк, ряд об'єктів оголошено заказниками, пам'ятками природи тощо. І все ж мали місце непоодинокі порушення норм законодавства щодо природно-заповідних об'єктів. У 2000-х рр. такі порушення статусу державних природоохоронних об'єктів мали місце на території заповідника «Дунайські плавні», вирубувалися рідкісні лісові насадження у Пущі-Озерній, Конча-Заспі під Києвом, на Чорноморському узбережжі Кримського півострова, в інших областях нашої країни. У червні 2011 р. на Тернопільщині з'явилися три нові об'єкти природно-заповідного фонду (0,47 га).

Упродовж 1990-х рр. зросла роль громадських організацій у справі охорони природи. «Зелені рухи» відіграли чи не визначальну роль у зосередженні уваги суспільства на найболючіших проблемах екології, впливаючи на формування природоохоронної політики держави, підприємств, проводячи конкретні цільові акції. Рух зелених був не лише суто екологічним, а й вагомим складовою бурхливого суспільно-політичного життя 1990-х рр.

Першою національною неурядовою екологічною організацією став «Зелений світ», зареєстрований 1987 р. завдяки активній підтримці прогресивної інтелігенції – О.Гончара, Ю.Щербака та ін. Зокрема, під впливом спільних акцій «Зеленого світу» і низки інших екологозахисних організацій було припинене будівництво Чигиринської та Кримської АЕС.

У 1991 р. група відомих учених заснувала Національний екологічний центр. Впливовими стали неурядові організації: «Всеукраїнська спілка врятування від Чорнобилів», «Комітет порятунку Дніпра та малих рік», Національний екологічний центр «Довкілля», Кримська асоціація «Екологія і світ», «Мама-86» (екологічна організація матерів, яка має лабораторію для дослідження здоров'я дітей), «Екоправо» (мережа еколого-правових організацій Львова, Києва, Харкова, що здійснюють діяльність у сфері застосування юридичних норм для захисту довкілля), Українська екологічна ліга «Зелене досьє» (школа юних екологів-журналістів) та ін.

Міністерство охорони навколишнього природного середовища України прагнуло до співробітництва із зеленими. У 1991–1992 рр. асоціація «Зелений світ» і Мінприроди провели спільні акції, круглий стіл «Енергетика незалежної України і екологічна безпека». У рамках Всесвітнього форуму

українців (1992 р.) було організовано круглий стіл «Урбанізація і навколишнє середовище»³⁶. «Вода для життя» – таким стало гасло акції по Дніпру, проведеної в липні 1994 р. міжнародною природоохоронною організацією «Грінпіс» спільно зі своїм українським відділенням³⁷.

Значна кількість громадських природоохоронних організацій виникла після чорнобильського лиха. У 1994 р. в Україні було створено Міжнародний молодіжний фонд «Чорнобиль». У 1997 р. – засновано Всеукраїнську екологічну лігу, метою якої проголошувалося підвищення рівня екологічної культури й освіти населення. Міжнародний благодійницький фонд техногенної безпеки України протягом 1997–2005 рр. організував допомогу особам, постраждалим унаслідок надзвичайних ситуацій, на суму понад 20 млн грн³⁸.

Позитивну роль у розвитку екологічної свідомості та вихованні молоді відіграють масові природоохоронні заходи – «Жива вода», «Ріки мого дитинства», «Джерело», «Зелена весна», «День довкілля», «День Землі» тощо. У Харкові з метою вдосконалення екологічної освіти та виховання проходив Всеукраїнський фестиваль «Еко-2000», екологічні акції «Марш парків», міжнародний симпозіум «Транспорт і навколишнє середовище» тощо³⁹. Щорічно організуються природоохоронні акції та операції «Чисте повітря», «Фауна», «Нерест», «Первоцвіт», «Новорічна ялинка». Кожного року в січні на Кримському півострові, починаючи з 2006 р., проводиться операція «Первоцвіт» із метою запобігання збиранню, торгівлі й вивезенню ранньоквітучих рослин, занесених до Червоної книги України (пролісок, цикламен та ін.). До її проведення залучаються працівники Комітету з лісового й мисливського господарства Автономної Республіки Крим, правоохоронці та громадські активісти.

Реалізовувався спільний українсько-данський проект «Допомога Україні у впровадженні Організації Конвенції», у рамках якого в 2002 р. ішло формування нового інформаційно-екологічного центру, проводилися семінари-тренінги для екологів. Із метою співпраці урядових і неурядових природоохоронних організацій при Міністерстві екології діє громадська рада, до складу якої ввійшли представники зареєстрованих Мін'юстом України громадських екологічних організацій. Рада бере участь у розробці питань, зокрема, пов'язаних з екологічною експертизою проєктованих та діючих об'єктів. У 2007 р. у складі громадської ради при Мінприроди налічувалося 16 громадських організацій природоохоронного спрямування як офіційних її членів⁴⁰.

7 жовтня 2010 р. у Києві пройшла конференція керівників зелених партій чотирьох держав СНД: України, Росії, Білорусії та Казахстану. Наслідком зустрічі було створення міждержавної екологічної організації – Євразійське об'єднання зелених партій, завданнями котрої стало створення

³⁶ Поточний архів Мінприроди України. Звіти за 1992, 1993 рр.

³⁷ «Мобі Дік» допомагає Україні // Вісті з України. – 1994. – №32. – 3 серпня. – С.12.

³⁸ Ковпак Л.В. Природоохоронна політика // Державотворчий процес в Україні (1991–2006). – К., 2007. – С.459.

³⁹ Поточний архів Мінприроди України. Національна доповідь «Про стан навколишнього природного середовища в Україні у 1998 р.». – С.135–137.

⁴⁰ Поточний архів Мінприроди України. Національна доповідь «Про стан навколишнього природного середовища в Україні у 2007 р.». – С.261.

неурядової системи інформації про стан довкілля і контролю за дотриманням законодавства у цій галузі, впровадження національних програм реагування на кліматичні зміни, розробка курсу на зниження вдвічі до 2020 р. енерговитрат та ін. Міжнародний секретаріат об'єднання перебуває в Києві.

У жовтні 2010 р. у столиці України відбувався Міжнародний екологічний форум «Довкілля – 2010», у роботі якого взяли участь координатор програм ООН в Україні О.Адам, 12 послів зарубіжних держав, міністр охорони природи М.Злочевський, уповноважені уряду, представники бізнесових кіл, громадські активісти. Керівник Всеукраїнської екологічної ліги Т.Тимочко підкреслила, що «збалансований розвиток України має стати новою політичною метою, а можливо – національною ідеєю українців за рахунок формування ефективного суспільства, яке не руйнуватиме середовища свого існування»⁴¹. У рамках форуму відбулися конференції «Національна екологічна політика в контексті євроінтеграції України», «Соціально-екологічна відповідальність бізнесу», міжнародні виставки з природоохоронної тематики.

Таким чином, екологія перебуває серед національних пріоритетів української держави. Наша країна робить кроки щодо здійснення такої важливої функції держави, як охорона навколишнього середовища, регулювання еколого-економічної діяльності, гарантування права своїх громадян на екологічну безпеку. Державним органам влади необхідно посилити результативність своєї діяльності, активніше впроваджувати задекларовані рішення щодо екологічних проєктів, адже кінцевим підсумком такої роботи є збереження природи. На сучасному етапі потрібна активна співпраця, взаємодія з державними органами в галузі захисту навколишнього середовища, при розробці проєктів щодо запровадження ресурсо- та енергозберігаючих технологій, здійснення екологічної експертизи, цільових екологічних програм, у широкій освітянській роботі, в екологізації свідомості громадян.

⁴¹ Міжнародний екологічний форум «Довкілля – 2010», 26–28 жовтня [Електронний ресурс]: <http://www.menr.gov.ua/content/article/6248>

The article examines the important area of state in Ukraine, as the formation of environmental policy – the main directions and ways of its implementation in 1991–2011. The article is devoted to the steps of Ukraine as a sovereign state at international level to engage and improve the ecological situation in the world, and, secondly, focusing on environmental work to solve the most pressing environmental problems in the country today.

